ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 3.934, SJIF – 5,431

SUMMATIV BAHOLASH SHAROITIDA KRITIK FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHGA XIZMAT QILUVCHI TOPSHIRIQLAR TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Tursunaliyev Shaxzod Sherali o'g'li

Termiz davlat pedagogika institute mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada summativ baholash jarayonida o'quvchilarning kritik fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar tizimini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Amaldagi baholash amaliyotida ko'p hollarda tayyor javobni tanlash, faktni eslab aytish yoki andozaviy yechimni takrorlashga yo'naltirilgan topshiriqlar ustunligi sababli tahlil qilish, dalillash, solishtirish, xulosalash va muqobil qaror ishlab chiqish kabi intellektual amallar yetarli darajada namoyon bo'lmayotgani asoslab beriladi. Shu munosabat bilan summativ topshiriqlarni mazmun, kognitiv murakkablik, mezon, baholash shkalasi hamda natijani talqin qilish mexanizmi jihatidan qayta qurish zarurligi ko'rsatiladi. Muallif tomonidan vaziyatli tahlil, dalilga tayangan javob, xatoni aniqlash, ma'lumotni izohlash, pozitsiyani asoslash va refleksiv yakun chiqarishga yo'naltirilgan topshiriqlar bloklari taklif etiladi. Mazkur yondashuv summativ baholashning nazorat funksiyasini saqlagan holda uni kompetensiyaviy rivojlanishga xizmat qiladigan didaktik vositaga aylantirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: summativ baholash, kritik fikrlash, topshiriqlar tizimi, kognitiv murakkablik, baholash mezoni, dalillash, tahliliy savol, vaziyatli topshiriq, refleksiya, o'quv natijasi, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik diagnostika

KIRISH

Ta'lim sifatini oshirish masalasi bugungi kunda faqat o'quv dasturi hajmini kengaytirish yoki axborotni ko'paytirish bilan hal etilmaydi. Maktab va oliy ta'lim amaliyoti o'quvchini ma'lumotni qayta aytuvchi emas, balki uni tahlil qiluvchi, solishtiruvchi, asoslovchi hamda yangi vaziyatda qo'llay oluvchi subyekt sifatida shakllantirishni talab etmoqda. Mazkur ehtiyoj kritik fikrlashni ta'limning ustuvor natijalaridan biriga aylantirdi. Kritik fikrlash tushunchasi muammoga shubha bilan qarash degani emas, balki dalil va mezon asosida fikr yuritish, hukmning ishonchliligini tekshirish, xulosa chiqarishda mantiqiy izchillikka amal qilish demakdir [1; 4; 6]. Shunday sifatlarni rivojlantirishda baholash tizimi, ayniqsa summativ baholashning mazmuni va topshiriq tabiati hal qiluvchi omilga aylanadi. Chunki o'quvchi nimaga tayyorlanishini ko'proq baholash topshirig'i orqali anglaydi. Agar yakuniy nazorat reproduktiv javoblarni talab qilsa, dars jarayonidagi intellektual faollik ham ko'pincha shu darajada qoladi. Aksincha, yakuniy topshiriq dalillash, tahlil, taqqoslash va asoslangan qarorni talab etsa, butun o'quv jarayoni ana shu yo'nalishga moslashadi [2; 3].

Amaliyotda esa summativ baholash ko'p hollarda vaqtni tejash, natijani tez tekshirish yoki reytingni soddalashtirish maqsadida tanlovli testlar, bir xil tipdagi qisqa javoblar, tayyor ta'rif va qoidani eslashga qaratilgan topshiriqlar bilan cheklanib qolmoqda. Bunday holatda o'quvchi mazmunni bilishi mumkin, biroq uning fikri qanchalik mustaqil, dalili qanchalik asosli, xulosasi qanchalik ishonchli ekani ko'rinmaydi. Pedagogik adabiyotlarda yuqori tartibli fikrlashni baholash uchun topshiriq mazmuni bilan bir qatorda javobni qurish usuli, isbotlash sifati va fikrlar orasidagi bog'lanish ham muhim ekani qayta-qayta ta'kidlanadi [1; 3]. Demak, muammo baholashning o'zida emas, uning mazmuniy va metodik loyihalanishidadir. Maqolaning maqsadi summativ baholash sharoitida kritik fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar tizimini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini yoritishdan iborat.

ASOSIY QISM

Summativ baholash odatda ma'lum bir bo'lim, modul yoki kurs yakunida o'quv natijasini qayd etish vositasi sifatida talqin qilinadi. Biroq zamonaviy pedagogik qarashlarda u faqat yakuniy o'lchov emas, balki o'quv dasturida qanday bilim va ko'nikmalar muhim deb topilayotganini namoyon etadigan strategik indikator hisoblanadi [2; 3]. Shu sababli summativ topshiriqni tuzishda uch omil ustuvor bo'lishi kerak. Birinchisi, mazmuniy moslik, ya'ni topshiriq o'quv maqsadining markaziy unsurini ochib bera olishi kerak. Ikkinchisi, kognitiv chuqurlik, ya'ni javob olish uchun oddiy eslash emas, tahlil, izohlash, dalillash va baholash amallari talab qilinishi lozim. Uchinchisi, baholashning shaffofligi, ya'ni o'quvchi qaysi mezon bo'yicha baholanayotganini oldindan bilishi zarur. Aynan shu uchlik yo'q joyda summativ baholash natijasi ko'pincha sun'iy ko'rsatkichga aylanadi. Nitko va Brookhart baholash sifati vazifaga moslik, ishonchlilik va xulosaning haqqoniyligiga bog'liq ekanini ko'rsatadi [3]. Black va Wiliam esa baholash o'quvchining fikrlash faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatishini asoslaydi [2].

Kritik fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladigan topshiriqlar tizimini takomillashtirish, avvalo, mavjud kamchiliklarni aniq belgilashdan boshlanadi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, summativ topshiriqlarda bir xillik ustun bo'lsa, o'quvchi fikr yuritishning tor algoritmiga o'rganib qoladi. Masalan, faqat to'g'ri variantni belgilashdan iborat testlar informatsiyani farqlashga yordam bersa-da, pozitsiyani asoslash, qarama-qarshi dalillarni solishtirish yoki xatoli mulohazani tahlil qilish imkonini bermaydi. Yana bir muammo topshiriq mazmunining hayotiy vaziyatdan uzilib qolganidadir. Real pedagogik vaziyat, matn, jadval, diagramma, kichik keys yoki ikki xil nuqtai nazar berilmaganda o'quvchi abstrakt ta'rif bilan ishlaydi, tanqidiy munosabat esa sustlashadi. Uchinchi kamchilik baholash mezonlarining umumiy va noaniq bo'lishi bilan bog'liq. O'qituvchi faqat yakuniy javobni ko'rsa, o'quvchining fikrlash jarayoni, tanlagan dalili va xulosa qurish mantiqi e'tibordan chetda qoladi [1; 5; 6].

Takomillashtirilgan topshiriqlar tizimi reproduktivdan produktivga, yopiq javobdan ochiq va dalillangan javobga, yakka faktni eslashdan mazmunlararo bog'lanishni topishga yo'nalishi kerak. Bunday tizimda topshiriqlar bir necha blokda qurilishi maqsadga muvofiq. Birinchi blok ma'lumotni tushunish va asosiy g'oyani ajratishga xizmat qiladi. Ikkinchi blok taqqoslash va guruhlashga, uchinchi blok sabab-oqibat bog'lanishini topishga, to'rtinchi blok dalil keltirib pozitsiyani asoslashga, beshinchi blok xatoni aniqlash yoki muqobil yechim ishlab chiqishga yo'naladi. Oltinchi blok esa refleksiv yakun chiqarish, ya'ni nima uchun aynan shu xulosa tanlangani haqida qisqa izoh berishni talab qiladi. Zair-Bek va Mushtavinskaya texnologiyasida ham tanqidiy fikrlash faolligi savol berish, faraz qilish, tekshirish va xulosa chiqarish zanjiri orqali kuchayishi ko'rsatiladi [5]. Shuning uchun summativ topshiriqni bir martalik javob emas, balki qisqa mantiqiy amallar ketma-ketligi sifatida loyihalash ancha samarali natija beradi.

Jadval 1. Kritik fikrlashga yo'naltirilgan summativ topshiriqlar tizimining namunaviy tarkibi

Didaktik vazifa	Topshiriq namunasi	Baholash mezoni
Mazmunni anglash	Matndan asosiy g'oyani ajrating va ikki tayanch dalil bilan izohlang.	G'oya aniqligi, dalilning mosligi
Taqqoslash	Ikki tushuncha yoki ikki pozitsiyaning umumiy va farqli jihatlarini yozing.	Taqqoslash to'liqligi, mantiqiylik
Tahlil	Berilgan vaziyatda muammoning sababini va ehtimoliy oqibatini ko'rsating.	Sabab-oqibat bog'lanishi, xulosa

Didaktik vazifa	Topshiriq namunasi	Baholash mezoni
Dalillash	Muallif fikriga qo'shilasizmi, yo'qmi, kamida ikki asos bilan javob bering.	Pozitsiya ravshanligi, dalil kuchi
Xatoni aniqlash	Berilgan javobdagi mantiqiy yoki mazmuniy xatoni toping va to'g'rilang.	Xatoni topish aniqligi, tuzatish sifati
Refleksiya	Qaysi yechimni tanlaganingizni bir necha jumla bilan asoslang.	O'z fikrini tahlil qila olish

Jadvaldagi bloklar ketma-ketligi qat'iy sxema emas, balki o'quv maqsadiga qarab kombinatsiyalash mumkin bo'lgan modeldir.

Topshiriqlar tizimini takomillashtirishda baholash mezonlari alohida o'rin tutadi. Faqat tayyor javobni tekshirish kritik fikrlash darajasini ko'rsatmaydi. Shu bois mezonlar kamida to'rtta ko'rsatkichni qamrab olishi maqsadga muvofiq: mazmuniy to'g'rilik, dalilning sifati, mantiqiy izchillik va ifoda ravshanligi. Ayrim fanlarda bunga manba bilan ishlash, jadval yoki grafikni izohlash, qaror oqibatini oldindan ko'ra olish kabi qo'shimcha ko'rsatkichlar ham qo'shilishi mumkin. Brookhart yuqori tartibli fikrlashni baholashda javobning yagona kalitga qamalib qolmasligi, biroq mezonning aniq bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi [1]. Demak, summativ topshiriqda erkinlik va tartib muvozanati saqlanishi lozim. Haddan tashqari yopiq topshiriq fikrni cheklaydi, ortiqcha erkin topshiriq esa baholash ishonchliligini pasaytiradi. Muvozanatni esa yaxshi ishlab chiqilgan rubrika ta'minlaydi.

Yana bir muhim masala, summativ topshiriqlarni o'quvchining yosh xususiyati va fan tabiatiga moslashtirishdir. Boshlang'ich bosqichda tanqidiy fikrlash ko'proq tanlash sababini aytish, oddiy solishtirish, ortiqcha elementni ajratish, tasvir asosida xulosa chiqarish shaklida berilishi mumkin. Yuqori sinflarda esa argument sifati, qarama-qarshi nuqtai nazar tahlili, matnlararo bog'lanish, statistik ma'lumotni sharhlash, loyiha yoki mini keys asosida qaror ishlab chiqish samarali bo'ladi. Fanlar kesimida ham farq mavjud. Ona tili va adabiyotda matn talqini, tarixda manba tahlili, tabiiy fanlarda tajriba natijasini izohlash, matematika va informatika yo'nalishida xatoni topish hamda yechim strategiyasini asoslash ustuvor ahamiyat kasb etadi. Solodixina kritik fikrlashni umumiy ko'nikma bilan cheklab bo'lmasligini, u fan mazmuni bilan uzviy bog'langanda yanada mazmunli natija berishini ko'rsatadi [6]. Demak, topshiriqlar tizimini takomillashtirish umumiy metodik tavsiya bilan tugamaydi, u predmetlar bo'yicha moslashtirilgan banklar yaratishni talab etadi.

Takomillashtirishning tashkiliy tomoni ham kam ahamiyatga ega emas. O'qituvchi uchun topshiriq yaratish bo'yicha metodik namunalar, rubrika shablonlari, javob namunalarining turli darajalari, ekspertiza mezonlari va moderatsiya mexanizmi ishlab chiqilmasa, yaxshi g'oya amaliyotda barqaror ishlamaydi. Shu nuqtada maktab yoki oliy ta'lim muassasasida baholash madaniyatini rivojlantirish zarurati yuzaga chiqadi. O'qituvchilar o'zaro topshiriq almashishi, mezonlarni birgalikda aniqlashi, o'quvchi javoblarini anonim tarzda tahlil qilishi va umumiy xatolar bo'yicha metodik xulosalar chiqarishi lozim. Minkina tadqiqotida ham kritik fikrlashni rivojlantirish pedagogik sharoitlar bilan bevosita bog'liq ekani, ayniqsa topshiriq va o'qituvchi faoliyatidagi uyg'unlik muhimligi ko'rsatilgan [4]. Shunday yondashuv summativ baholashni oddiy nazorat jarayonidan rivojlantiruvchi tizimga aylantiradi.

XULOSA

Summativ baholash sharoitida kritik fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar tizimini takomillashtirish ta'lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Mazkur jarayonda asosiy e'tibor topshiriqning tashqi ko'rinishiga emas, uning fikrlashni qay darajada ishga solishiga qaratilishi kerak. Samarali summativ topshiriq o'quvchini javobni topishga emas, javobni asoslashga undaydi. U dalil tanlashni, qarama-qarshi fikrni ko'rishni, xatoni aniqlashni, mantiqiy xulosa chiqarishni talab etadi. Shuningdek, bunday topshiriq uchun oldindan aniq mezon va rubrikalar ishlab chiqilishi, fan xususiyatiga moslashtirilgan namunaviy banklar yaratilishi, o'qituvchilarning baholash savodxonligi kuchaytirilishi zarur. Natijada summativ baholash faqat reyting qo'yish vositasi bo'lib qolmaydi, balki o'quvchini mustaqil va mas'uliyatli fikrlashga olib boradigan kuchli didaktik mexanizmga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brookhart, S. M. How to Assess Higher-Order Thinking Skills in Your Classroom. Alexandria, VA: ASCD, 2010.

2. Black, P., Wiliam, D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. Vol. 5. No. 1. P. 7-74. DOI: 10.1080/0969595980050102.

3. Nitko, A. J., Brookhart, S. M. Educational Assessment of Students. 6th ed. Boston, MA: Pearson, 2011.

4. Minkina, F. F. Kriticheskoe myshlenie uchashchikhsya i pedagogicheskie sposoby ego formirovaniya: na materiale obshchestvovedcheskogo kursa: dis. ... kand. ped. nauk. Kazan, 2000.

5. Zair-Bek, S. I., Mushtavinskaya, I. V. Razvitie kriticheskogo myshleniya na uroke: posobie dlya uchiteley obshcheobrazovatel'nykh uchrezhdeniy. 2-e izd., dorab. Moscow: Prosveshchenie, 2011.

6. Solodikhina, M. V. Kriticheskoe myshlenie v vysshem estestvennonauchnom obrazovanii: opredelenie i soderzhanie ponyatiya: monografiya. Moscow: MPGU, 2022. DOI: 10.31862/9785426310650.